

СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ

У статті дослужуються можливості застосування синергетичного підходу для вивчення явищ психологічного життя. Зокрема, показано, що система ціннісних орієнтацій, яка являє собою відкриту динамічну ієрархічно побудовану систему, може продуктивно досліджуватися в рамках цієї нової парадигми. Такій підхід стає особливо продуктивним, зважаючи на те, що сучасний світ характеризується нестабільністю, невизначеністю, швидкоплинністю.

Ключові слова: синергетичний підхід, ціннісні орієнтації, нова реальність.

Актуальність дослідження. Поширення синергетичної парадигми стало одним з потужних факторів, що забезпечують стирання кордонів між природознавством і суспільствознавством та побудову універсальної еволюційної картини світу. Комплекс синергетичних категорій допомагає повному осмислити традиційні проблеми антропології, культурології, соціальної та історичної психології, етики, розкриваючи при цьому маловивчені раніше залежності причин та наслідків [10].

Синергетику часто називають наукою про складне, наукою про самоорганізацію. Можна було б її назвати наукою про еволюцію: вона аналізує універсальні закономірності розвитку складних динамічних систем, зміни стану системи в умовах її взаємодії з середовищем. Психологічні об'єкти також еволюціонують. Чи йде мова про окремі органи почуттів, вищі психічні функції, функціональні системи, формування навичок і знань, про гуморальної системі або про вивчення в цілому індивіда, особистості, людини як члена малої або великої групи, самих цих груп - кожен раз психолог має справу зі складною динамічною системою, яка не припиняє своєї еволюції. Для об'єктів психології характерні всі властивості систем, досліджуваних синергетикою: незамкнутість, дисипативної, нестійкість, ієрархічність, нелінійність (хоча в певних межах зміни параметрів існують лінійні зв'язки). [13] Пошук і зіставлення спільного не

тільки між тваринами і людиною, але і між відкритими динамічними системами різної природи - від атома до людського суспільства - призводить до відкриття деяких універсалій, характерних для цих систем, таких, які можна застосувати до різних психологічних явищ.

На противагу традиційним галузям науки синергетику цікавлять загальні закономірності еволюції систем складної природи. Абстрагуючись від специфічних ознак систем, синергетика шукає можливість описувати їхню еволюцію формалізованою мовою, встановлюючи свого роду ізоморфізм явищ, досліджуваних специфічними засобами різних наук, але таких, що мають загальну модель, або, точніше, що приводяться до загальної математичної моделі. Виявлення єдності моделей дозволяє синергетиці робити надбання однієї галузі науки доступним розумінню представників зовсім іншої, можливо, досить далекої від неї галузі науки й переносити результати однієї науки на, здавалося б, чужорідний ґрунт.

У теоретичному плані концептуальне поле синергетики надає змогу доповнити підходи, зорієнтовані на вивчення врівноважених систем; вивчати системи, для яких характерні як еволюційні, так і біфуркаційні шляхи розвитку. Стадії розвитку в "каналах еволюції" перериваються «катастрофами» в "точках біфуркації", де відбувається розпад систем, що вичерпали потенціал інерційного сталого розвитку. Під впливом зовнішніх обставин стан системи стає несумісним із дією атратора, і той дезактуалізується – система відносно швидко переходить у поле дії нового атратора. Зазначена перебудова системи називається катастрофою або біфуркацією.

Якщо при еволюційному режимі саморозвитку динаміка системи детермінована і всі майбутні стани визначаються найближчим минулим, то біля точки біфуркації система поводить не передбачувано. Важливу роль починають відігравати випадковості, другорядні чинники. Вплив незначних "дрібниць" може досягати колосальних масштабів - їх більше ніщо не стримує, в результаті чого система втрачає властивість авторегулювання. [17]. Чим більш нестійка система, чим ближче вона до моменту загострення або до точки біфуркації, тим більше чутливою вона робиться до всієї маси впливів, як з

нижніх, так і вищих рівнів буття. Ефект розростання, посилення флуктуацій означає, що в нелінійному світі малі причини можуть породжувати більші наслідки. Мікрофлуктуації можуть прориватися на макроскопічний рівень і визначати макрокартину процесу. Аналогічне має силу й для зворотного впливу вищих рівнів ієрархічної організації світу на нижчі.

Немає нічого містичного в тім, що в станах нестійкості у функціонування підсистем людського організму можуть вторгтися й фактори космічного рівня — такі, як рівень радіації, геомагнітні збурювання, навіть дрібні зміни в гравітації, викликані відповідним розташуванням планет [18].

Мета роботи. В цій статті буде зроблена спроба розглянути динаміку становлення системи ціннісних орієнтацій через призму синергетичної теорії.

Психологічний аналіз феномену ціннісних орієнтацій особистості виявляє їх багатосторонню сутність насамперед у єдності наступних основних характеристик [3].

1. Суб'єктивність ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації - це суб'єктивна (психологічна) характеристика. Ціннісні орієнтації являють собою результат відображення, осмислення, переживання і оцінки особистістю предметів і явищ навколишньої дійсності.

2. Структурність ціннісних орієнтацій особистості. Як зазначає Б.Ф. Ломов, «в процесі життя в суспільстві у кожного індивіда формується складна - багатовимірна, багаторівнева і динамічна - система суб'єктивно-особистісних відносин» [7, с. 328]. Будучи багатовимірної і багатопланової, сфера ціннісного у свідомості особистості включає різні за походженням компоненти.

Ціннісні орієнтації мають певну структуру. Первинним компонентом цієї структури є когнітивний, що представляє собою знання про значущість тієї чи іншої цінності, когнітивне, пізнавальне визначення її переваги. Він тісно пов'язаний з другим структурним елементом - оцінювання, що виявляється у виборчому оцінюванні ціннісних альтернатив. Але ні когнітивний, ні оцінювальні компоненти ціннісної орієнтації самі по собі, без їх реалізації в

практичних діях ще не приводять до реалізації ціннісних орієнтацій в життєдіяльності особистості або групи. Третій компонент - поведінковий, діяльнісний, в процесі якого відношення до певного об'єкта як цінності може приносити або не приносити задоволення діяльній особі.

3. Ієрархічність ціннісних орієнтацій особистості. Система ціннісних орієнтацій має складну, ієрархічну структуру. Ціннісні орієнтації пов'язані один з одним ієрархічно, між ними існують відносини порівняльної значущості, оскільки різні типи цінностей розташовані в певному порядку по відношенню одна до одної.

4. Вибірковість цінностей для особистості. Сукупність об'єктів або сторін дійсності, до яких особистість відноситься, Б.Ф. Ломов позначає терміном «широта (багатство чи вузькість) суб'єктивних відносин». Б.Ф. Ломов пише: «Зауважимо, що далеко не всі відносини, в які включена особистість об'єктивно, набувають суб'єктивного забарвлення» [7, с. 332-333]. Як вважає М. Рокич, загальне число значущих і мотивуючих цінностей у людини невелика. У дорослої людини зазвичай бувають десятки або сотні тисяч переконань, тисячі установок, але тільки кілька десятків цінностей [11]. В.Н. Куніцина відзначає, що одночасно в свідомості людини існує не більше 12 цінностей, якими він може керуватися.

5. Цілісність ціннісних орієнтацій особистості. Важливою властивістю є внутрішня зв'язаність всієї системи ціннісних орієнтацій особистості. Ціннісні орієнтації є цілісною системою відносин особистості.

6. Динамічність (мінливість) / стійкість (відносна стабільність) ціннісних орієнтацій особистості. З одного боку, будучи досить динамічним утворенням, ціннісні орієнтації мають тенденцію змінюватися протягом життя людини. Вікові, індивідуально-типові зміни, накопичення життєвого досвіду, зміна соціального середовища детермінують динаміку ціннісних орієнтацій особистості. Відносна стійкість ієрархії мотивів особистості обумовлює і відносну стійкість ціннісних орієнтацій. Однак під впливом зміни провідних мотивів при зміні соціальних умов життя людини, наприклад, зміні соціального статусу, зміні професії тощо, ціннісні орієнтації зазнають істотних змін. Ці

зміни зачіпають не стільки сукупність самих цінностей, скільки їх структуру - взаємне ієрархічне співвідношення їх значимості: одні цінності набувають більш високий ранг, інші знижуються у своїй значимості. Протягом життєвого шляху людина неодноразово переосмислює і переглядає цінності, що є закономірним результатом зміни умов життя, потреб особистості, перебудови її взаємин з навколишнім світом, з людьми.

З іншого боку, ієрархія ціннісних орієнтацій особистості є досить стійкою. Ця характеристика ціннісних орієнтацій оцінюється за їх стійкістю в часі, по їх прояву у всіх основних сферах життєдіяльності особистості, по стабільності їх впливу на поведінку в складних умовах життєдіяльності.

Система ціннісних орієнтацій формується й розвивається із зростанням та розвитком індивіда. Особистість, являючи собою динамічну систему, знаходиться в стані безперервної зміни і розвитку. У процесі такого особистісного становлення поступово все більшого значення набувають його внутрішні рушійні сили, що дозволяють людині все більш самостійно визначати завдання і напрямки власного розвитку. Система ціннісних орієнтацій особистості виступає в якості регулятора і механізму такого розвитку, визначаючи форму реалізації поставлених цілей і при втраті ними спонукальної сили в результаті їх досягнення стимулюючи постановку нових значущих цілей. У свою чергу, добутий рівень розвитку особистості послідовно створює все нові передумови для розвитку та вдосконалення системи її ціннісних орієнтацій [19].

Однією з найважливіших передумов формування системи ціннісних орієнтацій особистості є певний рівень інтелектуального розвитку. На думку Піаже, моральний розвиток, подібно розумовому, носить прогресивний, стадіальний характер. [14] Г. Дюпон, розвиваючи уявлення Ж. Піаже, пов'язує формування ціннісних орієнтацій зі стадіями емоційного розвитку людини, що відображають динаміку її емоційної оцінки власних взаємин з іншими людьми. Вища, інтегративна стадія емоційного розвитку відрізняється цілісністю,

відсутністю протиріч, повною гармонією між цінностями індивіда і суспільства [16, с. 47-49]. Дж. Ловінгер представляє положення про те, що кожна стадія розвитку може виявитися для людини останньою і досягнутий до цього моменту віковий рівень стає його особистісним типом [16, с. 51]. Як справедливо зазначає І. С. Кон, в процесі формування моральних понять і моральних почуттів вирішальне значення мають соціальний досвід особистості, її діяльність. За його словами, система цінностей особистості формується в результаті розширення кола дій і відповідальності разом, розвитку інтелекту, емоцій і волі, що відбуваються в ході практичної діяльності дитини та її спілкування з іншими людьми [4].

У підлітковому віці головним новоутворенням, на думку практично всіх вітчизняних авторів, починаючи з Л. С. Виготського, є почуття дорослості, яке проявляється орієнтацією на дорослі цінності. Така орієнтація, за справедливим зауваженням І. С. Кона, відрізняється протиріччями. З одного боку, для підлітків виняткову значимість набувають цінності, прийняті в групі однолітків. З іншого боку, в цей період вперше з'являється можливість формування власної пов'язаної, без протиріч ціннісної системи, яка формується з розвитком здатності до критичної переоцінки принципів зовнішньої, «дорослої» моралі. Створення власної ціннісної системи супроводжується зверненням підлітків до вічних філософських проблем, ідеальних уявлень про моральність. На думку Є. Ф. Рибалки, ускладнення комплексу особистісних властивостей підлітка відбувається за рахунок включення в систему його ціннісних орієнтації різного роду моральних якостей [12].

Передумови для початку реального виконання системою ціннісних орієнтацій всіх своїх регулятивних функцій остаточно складаються лише в юнацькому віці. Як обґрунтовано пише Л. І. Божович, «тільки в юнацькому віці моральне світогляд починає являти собою таку стійку систему моральних ідеалів і принципів, яка стає постійно діючим побудником, опосередковує всю поведінку, діяльність, ставлення до навколишньої дійсності і до самого себе» [2, с. 321]. На думку В. Франкла, саме в юнацькому віці питання про сенс життя найбільш часто і особливо насущне [15]. Поява потреби у визначенні своїх

життєвих цілей, знаходженні свого місця в житті стає особливістю саме цього віку. Як зазначає І. С. Кон, характерною рисою юнацького віку є формування життєвих планів, що виникають в результаті узагальнення особистісних цілей, ієрархізації мотивів, становлення стійкого ядра ціннісних орієнтацій. Поява життєвих планів, виступаючих, на його думку, як явища одночасно соціального та етичного порядку, характеризується розрізненням питань «Ким бути?» і «Яким бути?», Тобто відокремленням процесів професійного і морального самовизначення [4]. Тим самим в юнацькому віці складається власний світогляд людини, що створює можливість формування внутрішньої, автономної системи цінностей.

Юнацький вік, таким чином, є вирішальним в плані формування ціннісної системи особистості. Однак динамічна система ціннісних орієнтацій не зупиняється на цьому в своєму розвитку. Період дорослості характеризується здійсненням намічених раніше життєвих цілей і планів, а також їх коригуванням при утрудненнях у досягненні. У цей період людина створює власну сім'ю, реалізує себе в професійній діяльності, кар'єрі, суспільному житті. В якості механізму такого розвитку Р. Коген виділяє, насамперед, триваюче розвиток смислових систем, що слугують джерелами поведінки особистості [5]. Говорячи про роль сенсу в особистісному розвитку, І. С. Кон відзначає, що «критична переоцінка цінностей, найбільш загальним вираженням якої є питання про сенс життя, психологічно, як правило, пов'язана з якоюсь паузою, вакуумом у діяльності або у відносинах з людьми» [4]. Відповідно, найбільш значні зміни в зрілому віці система цінностей зазнає в періоди криз розвитку. За справедливим зауваженням А. Г. Асмолова, «кризи розвитку зрілої особистості неминуче супроводжуються перебудовою системи цінностей» [1]. Таким чином, система ціннісних орієнтацій особистості не залишається незмінною протягом усього життя людини, включаючи і зрілий вік.

Як вже зазначалося вище, крім вікового аспекту на розвиток, зміну сталої системі ціннісних орієнтацій впливає зміни у соціокультурному оточенні. В останні десятиліття вплив соціокультурного середовища на формування системи цінностей індивіда все більшою мірою опосередковується засобами

масової інформації. У роботах А. Маслоу, Г. Оллпорта, П. Массена і співавторів, Ю. А. Шерковіна, А. В. Шарікова і Е. А. Баранової розглядаються питання, пов'язані з впливом на формування системи цінностей особистості насамперед електронних ЗМІ - телебачення, радіо, а також системи Інтернет. Особлива увага при цьому приділяється проблемі пасивного і некритичного прийняття особистістю цінностей так званої «масової культури».

Із всього вищесказаного можна зробити висновок, що система ціннісних орієнтацій являє собою відкриту, динамічну, ієрархічно побудовану систему. Саме такі системи вивчаються синергетичною парадигмою. Як зауважувалося вище, у такому підході важливого значення набувають на перший погляд невеликі впливи, проте такі, що у момент невизначеності, кризи, хаотичних станів, на роздоріжжі можуть стати визначальними для подальшого перетворення системи, перебудови старої системи на нову. Тому нам здається важливо розглянути нові чинники впливу суспільства на особистість в цілому, на її психологічні підсистеми, у тому числі на систему ціннісних орієнтацій.

Ствердження постіндустріального суспільства принесло в науку, культуру і свідомість людини нове розуміння реальності. На відміну від попереднього, класичного підходу історія природи нашої планети і соціокультурної еволюції постає не лінійною, впорядкованою, а чередою криз, катастроф, соціальних заворушень, які змінюються періодами стабільного поступу. Кожна людина безпосередньо відчуває нестабільність економічного та соціального життя, породженого динамікою глобального світу. В сучасному погляді на оточуючу дійсність зазначені явища – не скорий апокаліпсис, не кінець світу, а необхідна складова вічного саморозвитку об'єктивного світу, який постає складною нелінійною системою. Процеси самоорганізації таких систем набули статусу синергетичних, що сьогодні в найбільшій мірі відповідає логіці розвитку соціуму, який вражає своєю непередбачуваністю [6]. Виключну гостроту цивілізаційній ситуації надає сучасний стрімкий розвиток інформаційних технологій.

Ще однією з найбільш характерних рис сучасного соціального життя є нестабільність, яка відтворюється як на рівні існуючих соціополітичних

практик, так і в сфері духовно-культурного існування. З точки зору традиційного підходу ця риса суспільного життя оцінюється негативно. Однак для кожного, хто може вдумливо поглянути на історію, впевниться, що людина і суспільство завжди і скрізь існують в умовах нестабільності [8]. Розумна, мисляча особистість неминуче усвідомлює тимчасовість, тобто нестабільність будь-якого стану, в тому числі і такого, «вічність» якого не підлягала, здавалось би, ніяким сумнівам.

Сьогодні починає формуватися нове розуміння невизначеності, якої не потрібно, - зазначає Е.Морен, - «боятися», оскільки ми живемо в епоху змін, коли цінності є «двозначними і все в світі взаємопов'язано». Тому «нам не потрібно бути ні реалістом в тривіальному сенсі (адаптуватися до безпосереднього і найближчого оточення), ні ірреалістом в тривіальному сенсі (ухилитися від примусів реальності). Нам потрібно бути реалістом в складному сенсі, тобто розуміти невизначеність реального, допускаючи, що в реальному можливо існує ще й невидиме» [9]. Сказане переконує в тому, що розуміння сучасного невизначеного світу показує його привабливість, особливого для допитливого, пошукового, творчого розуму, який завжди виходить за межі «стабільності», рівноваги, міри.

Всі ці явища сьогодення активно впливають на розвиток, становлення та перебудову системи ціннісних орієнтацій. Нестабільність культурно-морального світу, нелінійність його розвитку, невизначеність результатів не може не впливати на становлення особистості, на вибір цінностей, їх ієрархізацію, створення системи ціннісних орієнтацій. В такій ситуації особливого значення набуває питання про можливість самоорганізації системи та про чинники, що впливають на цей процес. Цінності не можуть бути нав'язані, їх потрібно обирати.

Література

1. Асмолов А. Г. Психология личности. - М.: Изд-во МГУ, 1990. -367 с.
2. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. (Пси-хологическое исследование). - М.: Просвещение, 1968. -464 с.

3. Журавлева Н.А. Динамика ценностных ориентаций личности в российском обществе. М.: Изд_во «Институт психологии РАН», 2006
4. Кон И. С. Психология старшеклассника. - М.: Просвещение, 1980. - 192 с.
5. Крайг Г. Психология развития: Пер. С англ. - СПб.: Питер, 2000. -992 с.
6. Кремень В.Г. Освіта і суспільство в парадигмі синергетичного мислення // Педагогіка і психологія, Вісник НАПН України, 2 (75) 2012
7. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии, 1984
8. Мелехова О.П. Человек в нестабильном мире / О.П. Мелехова // Синергетическая парадигма. Человек в условиях нестабильности. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – С. 254-265
9. Морен Э. Образование будущего: семь неотложных задач / Э.Морен // Синергетическая парадигма. Синергетика образования.. – М.: Прогресс-Традиция, 2007. – С. 24-96
10. Назаретян А.П. Модели самоорганизации в науках о человеке и обществе. <http://www.synergetic.ru/society/modeli-samoorganizacii-v-naukah-o-cheloveke-i-obschestve.html>
11. Рокич М. Природа человеческих ценностей, Нью-Йорк, 1973
12. Рыбалко Е. А. Становление личности // Социальная психология личности. -Л., 1974. - С.20-31
13. Трофимова И.Н. Синергетика в психологии <http://www.istu.ru/unit/epign/siip/psiped/3624/>
14. Флейвелл Дж. Генетическая психология Жана Пиаже: Пер. С англ. - М.: Просвещение, 1967. - 623 с.
15. Франкл В. Человек в поисках смысла: Пер. С англ. И нем. - М.: Про-гресс, 1990. -368 с.
16. Цукерман Г. А., Мастеров Б. М. Психология саморазвития. - М.: Интер-пракс, 1995. -287 с.

- 17.Чепа М.-Л.А/ Синергетика в психологии: от теории к экспериментальной практике
<http://www.synergetic.ru/society/sinergetika-v-psiologii-ot-teorii-k-eksperimentalnoy-praktike.html>
- 18.Чепа М.-Л.А. Погляд на психологию через “синергетичну оптику”
<http://vuzlib.com/content/view/920/94/>
- 19.Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система. Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. 204с.

В статье исследуются возможности применения синергетического подхода для изучения явлений психологической жизни. В частности, показано, что система ценностных ориентаций, которая представляет собой открытую динамическую иерархически построенную систему, может продуктивно исследоваться в рамках этой новой парадигмы. Такой подход становится особенно продуктивным, исходя из того, что современный мир характеризуется нестабильностью, неопределенностью, быстротечностью.

Ключевые слова: синергетический подход, ценностные ориентации, новая реальность.

This article investigates the possibility of a synergistic approach application to study of psychological life phenomena. In particular, it is shown that the system of values, which is an open, dynamic system of hierarchical structures, can productively explored within this new paradigm. Such an approach is particularly productive, based on to the fact that the modern world is characterized by instability, uncertainty, transience.

Keywords: synergistic approach, values, new reality.